

Mezőberény állapota a szlovákok betelepülése előtt

A XVII. századi Berény életének utolsó eseményei között szerepel Thököly Imre kurucainak a község határán való táborozása, 1678-ban. Amint a kuruc vezér a gyulai bégnek írta, hadai „ott abrakolnak a Körös mellett való falukon”. A következő esztendőben még jobban érezte a környék a katonai élelmezés terhét. 1683-ban Apafi Mihály erdélyi fejedelem, aki Bécs ostromára volt kénytelen elkísérni a török hadat, táborba szállott Félhalomnál a Körös mellett. Innen október 25-én Berényen keresztül Békésre vonult. A környező falvak – közöttük Berény is – küldözgették a különböző élelmiszereket a táborba. Tudomásunk szerint községünk XVII. századi létezésének utolsó dokumentuma az a feljegyzés, mely szerint a berényi taxás jobbágyok 1685. július 6-án Debrecenbe földesuruknak, a Károlyi családnak 100 forintot küldtek régi adósságuk törlesztésére.¹

Gyula várának – melyet 1566-ban a török alig több, mint két hónap alatt elfoglalt – visszafoglalása csaknem tíz esztendeig, 1685–1695-ig tartott. Az ostrom első 4-5 évében még megmaradtak valamennyien a falvak lakosai közül, de 1685 után, amikor a keresztyén csapatok a törököket üldözve egy portyázás alkalmával Gyula városát kirabolták, ezek sem érezték magukat biztonságban. A Gyula környéki falvak lakói elszéledtek ősi lakhelyükről. Debrecenben és Hajdú-Bihar megyében, Nagybjajom, Nagyrábé környékén, a sárréti védett falvakban húzódtak meg, de sokan ennél még sokkal északabbra is elszállingóztak. Amikor Thököly serege 1690 októberében Gyula vidékére került, „gyulai pusztának” nevezte a Körös–Maros közét, mert a falvakban csak üresen hagyott házakat, a határon bevetetlen, burjánzó parlagokat talált.²

Berény lakosai is ebben az időben hagyták el – ki tudja hányadszor – ősi lakhelyüket. Amikor a gyulai vár visszafoglalása után a kincstár számba vette Békés megye megmaradt falvait, Lindner kamarai tisztartó végigolvasolva Gyula várától Szentandrásig, a Körös mentén, alig talált olyan falut, ahol emberek is éltek. E szemle során Berényben 30 lakatlan házat számolt össze.

Feltételezzük, hogy a berényiek csak ideiglenesen hagyták üresen házaikat, és a környező nádasokban húzódtak meg a felszabadító háborúval járó sarcoltatások, zaklatások elől. Ezért el kell fogadnunk azt az általános véleményt, hogy Berény 1695-től 1702-ig lakatlanul állott.³

Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mikor kezdődtek az első kísérletek a lakatlanná lett Berény benépesítésére. Tény az, hogy a Károlyi család, mely a török háború alatt, a XVII. században birtokolta Berényt, „...mikor a Végvárat a Töröktől vissza vették volna”, tehát már a XVII. század utolsó éveiben „kísérletet tett Gyűr és Berény pusztás praediumok” megültetésére. Győri Ferenc nemes ember, aki 1685-ben még Berényben lakott, 1715-ben, 80 éves korában azt vallotta, hogy amióta emlékezik, Károlyi familia bírta Berényt és Gyűrt. „A Török világban is ezen megnevezett két Praediumoktól a Mélt. Károlyi háznak adtuk a Taxát...arra pedig emlékszük, hogy Ő Ex. véle kibála, hogy ültesse meg nevezett helyeket...” Borbély Mihály megerősítette Győri valloását: „...hallottam Győri Ferentztől, hogy mondotta Sógor az Úr Károlyi Sándor Úr eő Nagysága Levelet küldött, hogy ültessük meg Berény Pusztá neví helyet...”⁴

Az 1690 után kezdődhetett betelepítési kísérlet első eredményei abban jelentkeztek, hogy 1702-ben 26 református magyar család visszajött a régi lakók közül és újra letelepedett Berényben. Minden bizonnyal velük együtt jött vissza a fent nevezett Győri Ferenc is, akit később – 1711 után is – úgy emleget egy írás, hogy korábban Berényben lakott. Sajnos, nem tudjuk egyetlen családnak sem a nevét, és így megállapíthatatlan, hogy Győri Ferencen kívül há-

¹ Országos Levéltár (OL) Károlyi család nemzeti levéltára (Károlyi lt.) Törzsanyag P. 392 Lad. 37. No. 27. 1684–1685.; vö. *Karácsonyi János: Békés vármegye története I.* 1896. 266. old.

² *Karácsonyi János i. m.* 271. old.

³ *Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1300–1800).* Bp., 1938. 462–463. old.

⁴ OL Károlyi lt. Törzsanyag 392. Lad. 37. No. 28.

nyan voltak a letelepedők között olyanok, akik azelőtt is itt laktak. A nevek ismeretének hiányában is szinte biztosak lehetünk abban, hogy 1702-ben Berényt többségükben régi berényiek és azok leszármazottai szállták meg, mert 1703-ban minden szegénységük és a háború miatti bizonytalanságuk ellenére is harangot öntöttek, ami megmaradási szándékukat tükrözi. Ez a cselekedetük azt is bizonyítja, hogy nem szervezetlen, össze nem szokott jövevények voltak, hanem egy olyan faluközösségnek a tagjai, akik már előbb is hordozták magukban ennek – az akkoriban is igen költséges – tervnek a megvalósítását. Néhány évvel a harangöntés után a község pecsétjének 1708-ban való elkészítése újabb bizonyíték arról, hogy ezek az emberek véglegesnek gondolták Berény megülését.⁵

A XVII. század végén elpusztult és a XVIII. század elején újra benépesülő Berény lakosai között kapcsolat volt. Megerősíti ezt az is, hogy 1677-ben a berényi református magyarok prédikátora Dályai Boldizsár volt, 1702-ben pedig Dályai János. Nem egyedülálló eset, hogy a bujdosásra kényszerült falu lakosait a „futásban” elkísérte a prédikátor. Arra is találunk példát, hogy a prédikátort a fia követte hivatalában, ahogy ezt a fenti esetben is feltételezzük.⁶

Az újratelepült berényieknek nádból készült imaházuk volt, ők maguk földalatti kunyhókban laktak. „*Oratorium primi incolae habitaculis subterraneis usi ex arundone sibi compasserunt.*” A település egyházára vonatkozóan Skolka András, a berényi gimnázium tanára 1806-ban készített feljegyzéséből az derül ki, hogy a Rákóczi-féle felkelés idején már a harmadik református egyháza (temploma) pusztult el.⁷

A község 1702–1709 közötti betelepítési kísérlete összefüggött Rákóczi fejedelem azon óhajlásával, hogy Békés vármegye az ő fennhatósága alatt helyre álljon. 1707-ben ezért nevezte ki főispánná Vay Ádámot. Mint már tárgyaltuk, Berény és még néhány helység meg is települt. A meginduló élet azonban csak addig tartott, amíg 1709 vége felé a Rákóczi-felkelés ügye hanyatolni nem kezdett. Mikor hadaival a Felső-Tisza mentére szorult, velük együtt ment el a Békés megyei magyarok – minden bizonnyal a berényiek – nagy része is. Így Berénynek alig megindult benépesedése meszt megakadt.⁸

Adataink vannak arra vonatkozóan is, hogy „1716 táján, vagyis a Rákóczi zendülés után lett második megülésekor...” újra volt prédikátora a Berényben megtelepedett református jobbgyakoknak. Tehát legalább egy újabb kísérlet történt a község felélesztésére.⁹

Feltételezhető, hogy a megtelepítési kísérletek mozgatója és szervezője az a Győri Ferenc volt, akit a Károlyi-család még az 1690-es években bízott meg azzal, hogy népesítse be a pusztává lett Berényt. Ezt a feltevést támasztja alá az a hagyomány, mely szerint a Berénybe visszatelepülő magyar református lakosoknak ő mutatta volna meg azt az erődöt, amelybe a futáskor a harangot elrejtették. A harang valóban az egyház birtokában volt egészen az 1874-ben bekövetkezett tűzvészig, amikor is a torony leégésekor megolvadt.¹⁰

Az 1716-ban itt lévő magyar anyanyelvű és református vallású lakosok további sorsáról keveset tudunk. Ebben az időben ugyanis a megye teljesen „uratlan”, elhagyatott volt. 1715-ben helyreállították ugyan névlegesen Békés vármegyét, de annak megszervezése, községeinek, lakóinak összeírása és számbavétele csak később történt meg.

Egy más irányú telepítési kísérletről ad számot a következő idézet: „Mivelhogy a környék elhagyatott és pusztá (üres, lakatlan), hogy hazájának és utódainak hasznára legyen az 1716-os évektől

⁵ Az 1703-ban öntetett harang felirása: „*A mező-Berényi eclesia öntette. A 1703 Békés vármegyében.*” Egyébként ezen a harangfeliraton szerepel községünk először a ma is használatos teljes nevével. A pecsét rajza a következő: a középen lévő mezőt egy folyó két részre osztja. Az alsó mezőben egy szántóvas látható. A felső mező ismét két részre oszlik. Az egyikben három búzakalász, a másikban szőlőfürt látható. Körirata ez: „M-Berény helység petséje 1708.” Vö. Mezőberényi Református Egyház története. Kézirat, 1898. A mezőberényi ref. egyház Levéltára. (MREgylt.), Mezőberény

⁶ Barcsa János: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen, 1906. I.

⁷ Mezőberény II. kerületi (szlovák) evangélikus gyülekezet Levéltára, Mezőberény (MSZEgylt.) Skolka András feljegyzései 1806. 460–473. old.

⁸ Karácsonyi János: i. m. I. 318. old.

⁹ MSZEgylt. Turi Dániel (mezőberényi ref. lelkész): Néhai Skolka András mezőberényi Ágostai Evang. Seniori Gymnasium egykori tanára – Mezőberény község keletkezéséről 1806-ban szerkesztett emlékiratához tartozó jegyzetek

¹⁰ MREgylt. A mezőberényi Ref. Egyháztört. 1898.

kezdve saját birtokaira (Harruckern János György) nagy számban hozott új lakosokat letelepedés végett. Atyai jóindulattal fogadott és támogatót odaérkező parasztokat s így hamarosan látta, hogy birtoka legnagyobb részét igen szorgalmas földművelő nép foglalta el...¹¹ Az idézett szöveg Báró Harruckern közreműködését feltételezi az 1716-ban megindult újratelepülésnél. Jóllehet az első hivatalos adománylevél, mellyel a kamara a gyulai uradalmat zálogképpen Harruckern birtokába juttatja, csak 1719-ben kelt. Viszont a Károlyi család már 1715-ben kiesett Berény és Gyúr birtokából. Birtokjogának helyreállítása iránti keresete során (*circum Annum 1715*) megegyezés jött létre Harruckern és a Károlyiak között, hogy „A Segnyeji örökösök, valamint Károlyi gróf törvényesen követelhetik ugyan területeiket, de e közben ismerjük el a Bárónak a birtokjogát. Ugyanakkor a báró 4000 forintot a befolyt jövedelemből a Károlyi grófnak juttat.”¹²

Forrásaink tehát 1716 táján kétirányú letelepedési kísérletről is beszámolnak Berény területén. Valószínű azonban, hogy mindazok a református magyarok, akik Mándoky János prédikátorral itt újra egyházat terveztek, mind a Felvidékről ideszökött szlovákok, csak ideiglenesen húzódtak meg Berény romjai között. Az újjáéledő megye lakosságának számbavétele során sem 1717-ben, sem 1719-ben nem szerepel Berény, mint lakott hely. Sőt, az 1720-as országos összeírásokban is hiába keressük. A Harruckern számára 1720-ban kiállított adománylevélben is mint Békéshez tartozó pusztá van feltüntetve. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az említett jobbágyok a hivatalos számbavételnél jóval előbb nem lehettek volna itt. Nógrád megyéből már a XVIII. század első évtizedeiben megkezdődött a jobbágyok szökése Csabára és környékére. Az 1716. évi összeírás szerint már több szlovák jobbágy is volt Csabán és a mai Berény területén is letelepedtek néhányan.¹³ Ha nem is maradtak meg állandó jelleggel, de a közelben tartózkodtak. Egyébként is ebben az időben az emberek holléte gyakorlatilag ellenőrizhetetlen volt. Az előző századokban még aránylag békésebb időszakban is megtörtént, hogy a közeledő conscriptorok hírére egy-egy falu jobbágysága üresen házaít a közeli nádasokba húzódtott jószágaiával, terményeivel együtt az összeírók elől.¹⁴ Mindezek alapján elképzelhető – bár nem bizonyítható –, hogy az 1716-ban ide visszatért néhány magyar és felvidéki szlovák család illegálisan ugyan, de megmaradt Berény romjai között, és magját jelentette annak a letelepülésnek, amely néhány év múlva a rokonság révén tömegesebben vonzotta ide a felvidéki szlovákokat, majd Harruckern hívására Németország és Magyarország németlakta vidékeiről a németeket.¹⁵

Haan Lajos, Békés megye neves történetírója is azonosnak mondja az 1716-ban már itt tartózkodó szarvasi szlovákokat azokkal, akik itteni illegális tartózkodásuk rendezése végett Harruckernhez letelepedés iránti kérvényt nyújtottak be, és tőle az élet megindításához kedvezményeket kértek 1722-ben.¹⁶

A Berény újjáélesztésére irányuló kísérletek 1725-re mindenesetre olyan stádiumba jutottak, hogy ebben az évben – tudomásunk szerint először – a megye 28 szlovák (*Szlavonica*) és 18 német (*Franconica*) lakosáról (*Hospiter*) az összeírás is megemlékezik, és Berényt „Possesio”-nak, azaz lakott helynek, lakott birtoknak nevezi.¹⁷ Mivel azonban az ideköltözött jobbágyoknak néhány évig kedvezményt biztosított a földesúr, a megyei, illetve a földesúri összeírásokban név szerint csak 1728-tól kezdve vannak feltüntetve a berényi lakosok. Ezért az 1728. évi összeírást tekinthetjük községünk első földesúri összeírásának, mely ha nem is minden ott lakó, de minden földesúrnak szolgáltatóssal tartozó jobbágy nevét tartalmazza.¹⁸

Kik voltak tehát és honnan jöttek azok a jobbágyok, akik az újjáéledő Berény lakosai lettek, és szorgalmukkal, igyekezetükkel az elvadult határban csakhamar megteremtették azokat a lehetőségeket, lerakták azokat az alapokat, amelyekre felépülhetett és fejlődhetett a Békés

¹¹ MSZÉgylt. Skolka 1806. 460–473. old.

¹² OL Károlyi lt. Törzsanyag P. 392. Lad. 37. No. 29–31.

¹³ *Sonkoly Pál: Az újjáéledt Csaba. In: Kristó Gyula–Szekely Lajos (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970. 36–37. old.*

¹⁴ Vö. *Juhász Lajos: A porta története. Századok 1936. 547. old.*

¹⁵ *Bonyhay Mihály: Mezőberény monográfiája I. 1933–1934. 23. old.*

¹⁶ *Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. I. 135. old.*

¹⁷ OL Károlyi lt. Harruckern cs. P. 418. Fasc. S. 31.

¹⁸ Uo. Fasc. S.